

og Birgit Løgstrups studie af danske bønder som politiske aktører. Andre kan have andre præferencer. Den høje faglige kvalitet og den brede vifte af bidrag gør det under alle omstændigheder uomgængeligt at konsultere dette bind, hvis man interesserer sig for politisk kultur i Norden i 1700-tallet.

Det kan måske give afsæt til den egentlige komparation mellem de to nordiske riger, som stort set er fraværende i bindet. Der er en enkelt artikel, som dækker dem begge under samme titel (men delt op i nationale underafsnit), nemlig Ihalainens og Bregnsbos gennemgang af de lutherske kirkers forestillinger om politik. De norske bidrag tager næsten konsekvent velinformeret stilling til norske og danske forskelle inden for det gamle monarkis rammer. Man kan også flere steder se spor af, at svenske historikere bliver undervist i Nordens historie, men det er typisk i artiklernes indledende bemærkninger, ikke i selve analysen. Bindet er altså ikke præget af systematisk sammenligning af de to monarkier som den, der var kernen i 1980'ernes store projekt om *Centralmakt och lokalsamhälle – beslutsproces på 1700-talet* (som citeres ganske flittigt i mange bidrag).

Den mulighed, man savner udnyttet, er, at den nordiske sammenligning bliver placeret centralt i den analytiske argumentation. Fordi der i denne tidsalder er klare og velkendte forskelle på de politiske og sociale strukturer, men de to rigers position i europæisk kultur ellers på så mange måder er parallel, gør en sammenligning af de danske og svenske gamle monarkier det muligt at analysere mange forhold med en dybde og præcision, som ellers er sjælden i historisk forskning. Det er altså ikke en udfordring, der for alvor bliver taget op i dette bind; men det er en udfordring, som med stort udbytte kan blive taget op med dette bind som udgangspunkt.

Gunner Lind

JULIANE ENGELHARDT: Borgerskab og fællesskab. De patriotiske selskaber i den danske helstat 1769-1814. København 2010, Museum Tusculanums Forlag. 499 s. 398 kr.

Borgerskab og fællesskab är ursprungligen Juliane Engelhardts ph.d.-avhandling i historia från 2004. Det framgår inte hur boken skiljer sig från disputationssupplagan, men det är en gedigen och väldisponerad undersökning av de patriotiska sällskap som växte fram i stor mängd i Danmark, Norge och Slesvig-Holstein under 1700-talets sista decennier. Ämnet anknyter till problemställningar som varit aktuella

sedan 1980-talet och Engelhardt gör ett välavvägt och ekonomiskt bruk av den omfattande mängden litteratur på området. Trots anknytningen till större teoretiska frågor är stora delar av boken kartläggande och företer närmast en handbokskaraktär till både disposition och innehåll. Det är överskådligt och lättillgängligt; den grundliga empirin och icke-spekulativa framställningen bäddar för att undersökningen kommer att få ett värde som består för lång tid.

Boken är indelad i tre block. Engelhardt inleder med att beskriva sällskapens yttre form och de såväl samhälleliga som institutionella ramarna för deras verksamhet. I den andra delen närstuderar hon i stället föreningarnas verksamhet medan det sista avsnittet ägnas åt analys av de patriotiska sammanslutningarnas politiska förankring, deras agenda och vilket inflytande de hade på sin samtids stora frågor.

Engelhardt identifierar 57 patriotiska sällskap i den danska helstaten under den undersökta perioden. Hon talar om »de patriotiske selskaber« i bestämd form och som om det var en avgränsad storhet, men här göms rimligen en del avgränsningsproblem. Vad vi får veta är följande (s. 17):

Selskaberne var fora for debatter om, hvad det ville sige at være statsborger, og hvilke rettigheder og pligter den enkelte borger havde i forhold til staten, og blev stiftet for at omsætte patriotisme till praktiske reformer. Mere konkret ville selskaberne udvikle statens forskellige erhverv, udbygge fattig- og sygehjælpen og sørge for almen uddannelse til hele befolkningen.

Denna definition kan förefalla tydlig och klar men därunder ryms sällskap med vitt skilda ändamål – allt från Selskabet for Norges Vel, över Selskabet, som Understøtter Ugifte Fruentimmer, hvis Kaar ikke Svare til deres Opdragelse till Selskabet for Svømmekunstens Udbredelse. Engelhardt grovindelar dem i tre kategorier: ekonomiska sällskap, filantropiska sällskap och undervisningssällskap. Det framstår väl inte helt klart vad som renderat dessa skilda sammanslutningar paraplybeteckningen patriotiska sällskap. När Torkel Jansson undersökt frivilligföreningar i Sverige har han stipulativt, men med anslutning till samtida språkbruk, benämnt dem »associationer«, och sedan kategori-indelat dem efter deras skilda ändamål. Rätt många av de organisationer han undersökt verkade på just samma områden som Engelhardts patriotiska sällskap, även om Jansson aldrig använder den benämningen.¹

1 Torkel Jansson, *Adertonhundratalets associationer. Forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer c:a 1800–1870* (Uppsala 1985) s. 17–27.

Gränsdragningsproblematiken kan lättast illustreras med de icke-danska sällskap Engelhardt nämner. I bilaga 3 förtecknar hon 233 patriotiska sällskap grundade mellan 1723 och 1817, de flesta i Europa men några även i Nya världen och Asien. Den numerära relationen mellan 233 patriotiska sällskap på ett globalt plan och 57 i den danska helstaten under en blott hälften så lång tidsperiod antyder att Danmark antingen var ett patriotiskt bålverk av exceptionell karaktär² eller att sammanställningen i bilagan – även om den presenteras som »foreløbig« – är mer än diskutabel.

Problemen kan exemplifieras med den svenska materia som jag känner någorlunda. I sammanställningen nämns två sällskap från Sverige: Patriotiska sällskapet, grundat 1766, och Fysiografiska sällskapet i Lund, grundat 1772. Detta var två mycket olikartade sammanslutningar. Patriotiska sällskapet sysslade med ekonomiska frågor och praktisk hushållning, medan Fysiografiska sällskapet var en naturvetenskaplig association av universitetslärda inriktad mot att omsätta grundforskning i innovation och tillämpad kunskap, för att använda modern terminologi.

Kungl. Vetenskapsakademien, grundad 1739 (inte 1770, som Engelhardt skriver s. 56), hade tidigt förenat bägge dessa verksamhetsfält och intresset för lantbrukshushållningsfrågor var mycket framträdande i dess skrifter. Efter bildandet av Patriotiska sällskapet skedde så småningom en bodelning. Vetenskapsakademien överlämnade redan på 1780-talet sin modellsamling av jordbruksredskap till sällskapet och 1808 utlyste man sin sista prisfråga i agrart ämne. Tre år senare grundades dessutom Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, som blev samordnande instans för de lokala hushållningssällskap som redan fanns i Gotlands, Örebro, Värmlands, Västernorrlands, Skaraborgs, Kalmar, Hallands och Älvsborgs län. (Den politiska utvecklingen gjorde att Finska hushållningssällskapet, grundat 1797, föll utanför akademiens ansvar.) Mellan 1813 och 1817 inrättades hushållningssällskap i ytterligare fjorton län.³

De svenska sällskapens historia och verksamhet faller naturligtvis utanför Engelhardts undersökningsområde och det må ursäktas att varken Vetenskapsakademien, Lantbruksakademien eller de lokala

2 Engelhardt säger dock, s. 366, att antalet föreningar i Danmark var »langt under den britiska niveau«.

3 Otto Gertz, *Kungl. Fysiografiska sällskapet i Lund 1772–1949. Historisk överblick och personförteckningar* (Lund 1940); Staffan Högberg, *Kungl. Patriotiska sällskapets historia. Med särskild hänsyn till den gustavianska tidens agrara reformsträvanden* (Stockholm 1961); Sten Lindroth, *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens historia 1739–1818*, 1–2 (Stockholm 1967); Nils Edling, *För moderniseringens modernisering. Två studier av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens tillkomst och tidiga historia* (Stockholm 2003).

hushållningssällskapen inkluderats i hennes förteckning trots att de kronologiskt faller inom undersökningens ramar. Exempelen illustrerar dock gränsdragningsproblemen i och med att samtliga nämnda sällskap eller akademier bedrev överlappande verksamheter. Det är möjligt att de skulle kunna benämnas patriotiska i och med att de främst var inriktade mot inhemsk förkovran och uttryckligen och medvetet publicerade sina rön på svenska språket. Den minsta gemensamma nämnaren mellan dem alla är likväl att de på ett eller annat sätt var – och här tvingas jag använda ett i sammanhanget uttjatat begrepp – nyttoinriktade. Vetenskapsakademiens devis »För efterkommande«, illustrerad av en grävande gubbe som planterar ett palmträd, bär syn för sängen. Samtidigt ingick akademien alltifrån starten med självklarhet i ett internationellt nätverk av vetenskapliga akademier och de första utländska ledamöterna invaldes 1747; Fysiografiska sällskapet i Lund värvade utlänningar redan under sitt första verksamhetsår. Det kan tyckas självklart att vetenskapliga akademier var någonting annat än patriotiska sällskap, men steget till Det Kongelige Danske Landhusholdningsselskab är inte särskilt långt. Även den demokratiska organisationsstrukturen med kooptation av nya medlemmar, medlemsvald ordförande och icke-hierarkisk röstning (jfr Engelhardt, kap. 7) var gemensam för de lärda akademierna och de »patriotiska sällskapen«.

En annan sak som förvånar är att Engelhardt hävdar att de patriotiska sällskapen hade mer eller mindre upphört vid 1820-talets ingång (s. 369). Torkel Jansson, som ser till ändamålet och inte begränsas av adjektivet *patriotisk*, menar att motsvarande sällskap levde kvar och utvecklades under lång tid i Sverige. »Ser man i allra vidaste mening till associations/frivilligföreningsprincipen«, skriver han, »lever dagens människor fortfarande i en tid präglad av den.« Av praktiska skäl har han dock valt att sluta sin undersökning kring 1870.⁴ Jag har inte empirisk kunskap att utmana Engelhardts utsaga, men finner det överraskande att det inte skulle finnas sällskap i Danmark som engagerade sig i hushållning, filantropi och undervisning även vid senare tidpunkter. Det fanns för all del en politisk agenda i de »patriotiska sällskapen«, som hon menar saknades i senare organisationer. Å andra sidan har hon inte visat att alla de livräddningssällskap och filantropiska organisationer hon medräknar i sin sammanställning verkligen hade starka ideologiska inslag.

Avgränsningsfrågan har bland annat betydelse för hur långt man kan generalisera Engelhardts utsagor. Hon för en klok och övertygande

4 Jansson (1985) s. 18.

diskussion om hur patriotism och universalism kompletterade varandra (s. 351–356). Alltför många författare gör det enkelt för sig genom att se dem som ett motsatspar, men Engelhardt argumenterar för att folk var kapabla att hålla två tankar i huvudet samtidigt. De värden och värderingar man förfäktade var förvisso universella, sades det, men verksamhet och engagemang begränsades av praktiska skäl till fäderneslandet. Inställningen kan, om man så vill, betraktas som en uppdaterad variant av den lutherska hustavlans slutord – »När var och en sin syssla sköter, så går allt väl, evad oss möter« – men med de enskilda staterna snarare än korporationerna som minsta kollektiva beståndsdel. Samtidigt är det klart att mycket i den patriotiska retoriken pekade framåt snarare än bakåt. Frågan är dock hur utbredda dessa föreställningar var. Engelhardt talar i sammanhanget försiktigtvis bara om hur de kom till uttryck i de patriotiska sällskapen, men gick de med eller mot andra tankeströmningar i det danska samhället, kan man undra. Hon säger visserligen att sällskapen spelade en central roll i avvecklingen av ståndssamhället (s. 359) och att patriotismen var periodens centrala begrepp (s. 365). Men var de orsak till eller symptom på en större samhällsförändring?

Habermas' begrepp »borgerlig offentlighet« används återkommande och Engelhardt tycks uppfatta det som bokstavligen knutet till borgarklassen och till en given uppsättning normer. De statistiska sammanställningar hon gör av sällskapens medlemsregister ger dock inte fullt stöd åt sådana slutsatser (bilaga 1). Statistiken utgår från yrkesverksamhet snarare än ståndstillhörighet, men i exempelvis Landhusholdningsselskabet utgjorde »ansatte vid hoffet og i centraladministrationen« drygt 30 procent av ledamöterna, i Næstveds Patriotiske Selskab var de 37 procent, medan Det Patriotiske Præmieselskab i Kalundborg hade 6 procent godsägare i sina led. I flera av sällskapen var militärerna dessutom starkt representerade. Nu bestod ju inte dessa kategorier enbart av adelsmän, men bland godsägare och officerare dominerade de fortfarande stort och även när vi räknar bort de rangadliga utgjorde adeln, enligt Erik Gøbel, omkring 15 procent av ämbetsmannakåren runt år 1800. Samtidigt ägde en annan process rum, som Peter Henningsen betecknat som »borgerlig aristokratisering«, alltså att framgångsrika borgare närmade sig den gamla adeln i socio-ekonomiska och kulturella uttryck.⁵ Det finns inget skäl att ifrågasätta borgerskapets

5 Erik Gøbel, *De styrede rigerne. Embedsmændene i den dansk-norske civile centraladministration 1660–1814* (Odense 2000) s. 105–107; Peter Henningsen, *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*, 1 (Köpenhamn 2006) s. 303–311, 519–523. Jfr *Historisk Atlas Danmark*, red. Jette Kjerulff Helleisen & Ole Tuxen (Köpenhamn 1988) s. 101.

dominans inom sällskapen men inslaget av adliga (och präster) tycks ändå inte ha varit helt obetydligt och normsystemen var knappast helt ståndsspecifika. De sociala variationerna mellan sällskapen förefaller också ha varit betydande, vilket återigen reser spörsmål om urval och representativitet. I hur hög grad var sällskapen ett homogent och avgränsbart fenomen och var de uttryck för eller drivande i en samhällslig omvandlingsprocess?

»Det var igennem de patriotiske selskaber, borgerskabet fik en betydningsfuld plads i samfundet«, skriver Engelhardt (s. 248). Här undrar jag återigen om hon inte sammanblandar symptom och orsak. Ett skäl till att man kan ifrågasätta om sällskapen verkligen hade en så formativ betydelse är deras många gånger kortlivade existens och begränsade verksamhet, åtminstone i den snäva definition Engelhardt ger dem. Man startade lokala sällskap, fick snabbt en hyfsad medlemskader bestående av respektabla män (och ibland kvinnor) från närsamhället, och igångsatte en ambitiös filantropisk eller folkupplysande verksamhet. Efter några års arbete med måttliga framgångar svalnade entusiasmen, medlemstalen sjönk och sällskapen upplöstes. Detta mönster förefaller ha varit tämligen vanligt och det är många gånger svårt att tänka sig att de flyktiga organisationerna verkligen kunnat spela »en central rolle i afviklingen af den privilegiebaserede samfundsindretning« (s. 359, jfr s. 369 f.). Snarare framstår de – liksom det något äldre och mer slutna ordensväsendet – som ett tillfälligt mode, ett uttryck i organisatorisk form för de meritokratiska och proto-liberala idéer som frodades i Europa men som på många håll snabbt dämpades i post-revolutionens kränka blekhet. Att betrakta försiktiga sociala reformer som ett motgift mot revolution var ju inte typiskt för de patriotiska sällskapen (s. 304–308); det var en lösning som prövades även i uttalat konservativa kretsar. När Gustav III gjorde sig enväldig genom den så kallade Förenings- och säkerhetsakten 1789 ackompanjerades de konstitutionella ändringarna av långtgående sociala och ekonomiska reformer till gagn för bönder och andra ofrälse. Någon övertygad social reformator var inte den svenske kungen, men han var en politisk taktiker med någorlunda god känsla för vad tidens omständigheter krävde av honom. Hans inställning var nog ganska lik den som, enligt Engelhardt, uttrycktes i de patriotiska sällskapen: undersåtarna/medborgarna skulle beredas möjligheter att utvecklas inom sitt gebit, men någon social cirkulation var inte önskvärd.

Engelhardt framhåller uttryckligen de kartlagda värderingarnas begränsning till borgerliga kretsar. En ofta upprepad kritik mot Habermas' modell har varit att de »universella« värden som den borgerliga

offentligheten företrädde i själva verket inte var så allmängiltiga.⁶ Utan att direkt anknyta till denna rätt gamla debatt når Engelhardt samma slutsats. De borgerliga männens retoriska värnande om allmogen och om kvinnor var inte i verklig mening emancipatoriskt. Man hade en i grunden konservativ och strukturfunktionalistisk syn på ståndssamhället, men ville inom befintliga ramar gärna frigöra mer utrymme för just den manliga borgarklassens normer och färdigheter.

Kungatrohet hör liksom religionen till de ideologiska fenomen som nästan axiomatiskt sägas ha präglat undersåtarnas världsåskådning i äldre tid. I tidigare forskning ser Engelhardt en svaghet i »at der ikke skelnes klart mellem kærlighed till fædrelandet og kærlighed til kongen« (s. 309). För att problematisera detta förhållande gör hon en intressant åtskillnad mellan *patriarkalisk* och *patriotisk* kungatrohet. Den patriarkaliska modellen var den traditionella; den var teologiskt fotad, inskräpte en ovillkorlig lydnadsplikt och frågade inte efter undersåtarnas dygder eller nationalitet. Den patriotiska, däremot, såg förhållandet till kungen i kontraktstermer; han var beroende av folkets samtycke och kunde i gengäld förvänta sig dygdiga undersåtar som verkade för det allmänna bästa. Såsom redan Edvard Holm och senare Jens Arup Seip påtalat innebar denna form av »opinionsstyrt envælde« en nödvändig teoretisk förnyelse av det danska statsskicket under 1700-talet. Även om Kongeloven hade fortsatt bestånd ägde samma idémassiga nyorientering rum i Danmark som i många andra länder med mer dynamiska statsformer. Till skillnad från exempelvis i Ryssland förbereddes marken på så sätt för 1800-talets politiska reformer.

Engelhardt lyfter fram den patriotiska kungatroheten som en övergångsform till senare tiders politiska diskurser, inte minst den nationalistiska. En viktig skillnad skulle då vara att den förra var på samma gång mer förlåtande och mer uppfordrande – förlåtande eftersom vem som helt kunde accepteras i en politisk gemenskap, uppfordrande eftersom det i gengäld ställdes stora krav på personens dygder och uppförande. Den nationalistiska föreställningsvärlden var däremot organisk och de personliga egenskaperna oviktiga; om man var inne i gemenskapen eller utanför avgjordes redan genom födseln. Jag håller med om Engelhardts grundläggande iakttagelse, men tror däremot att hon är fel ute när hon ser en uttalad motsättning mellan dessa faser.⁷ Jag menar att

6 Se t.ex. flera av bidragen i Craig Calhoun (red.), *Habermas and the Public Sphere* (Cambridge, MA, & London 1992).

7 Exv. »den patriotiske [diskurs] etablerede *sociale* stereotyper, mens den nationale etablerede *nationale* stereotyper«, s. 327; »borgeren kunne *blive* patriot, mens [...] man *ersin* nationalitet«, s. 371.

dessa olika synsätt beskrev en förändrad tonvikt snarare än en dikotomi. Föreställningar om ett kulturellt folk (*natio*) och ett politiskt folk (*civis*) var mångsekelgamla och har kommit till otaliga uttryck genom Europas historia. Det som nationalismen gjorde var att förena dessa idéer till en sammanhållen ideologi. Men på samma sätt som dygder instinktivt kunde ges nationella attribut även under tidigmodern tid har senare tiders nationalister ofta haft puritaner i sina led som hävdade att just *de* är de rätta företrädarna för nationen. I bägge fallen har det rört sig om intuitiva snarare än logiska bestämningar, vilket ligger i sakens natur. Som Benedict Anderson påpekat: »unlike most other isms, nationalism has never produced its own grand thinkers«, och man skall inte förvänta sig rationell konsistens i en huvudsakligen känslomässig världsåskådning.⁸

I gengäld skall medges att jag kanske överdriver Engelhardts ståndpunkter för att få fram mina egna poänger, för i rättvisans namn måste sägas att hon genomgående resonerar klokt och balanserat i sin analys. Ett exempel som visar att våra uppfattningar inte står långt ifrån varandra är när hon framhåller, att för patrioterna var frihet och disciplin inte motsatspar utan »komplementære udviklingstræk« (s. 368). Just ambitionen att försöka förstå och se sammanhang där många andra skulle le logisk inkonsekvens är ett sympatiskt drag hos Engelhardt.

Även om jag haft en del synpunkter på definitioner och avgränsningar skall det framhållas att de i första hand rör den organisationshistoriska aspekten medan den viktigare idéhistoriska analysen är alltigenom övertygande. Sammantaget är Juliane Engelhardts bok en värdefull och vederhäftig undersökning som kommer att stå sig under lång tid.

Jonas Nordin

NIKLAS THODE JENSEN: *For the Health of the Enslaved. Slaves, Medicine and Power in the Danish West Indies, 1803-1848*. København 2012, Museum Tusculanums Forlag. 352 s. 400 kr.

Det har under det senaste årtiondet utkommit en rad intressanta studier i och om det danska koloniala förflutna. Fältet för dansk utom-europeisk historia har därmed vidgats och den danska forskningen har bestämt anknutit till den internationella debatten om det koloniala

⁸ Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revised edition (London & New York 1991) s. 5.